

เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาท
ในประเทศกลุ่มอาเซียน : กรณีศึกษาประเทศไทยและลาว*

The Networking of Cultural Tourism based on the Buddha's Footprints
in ASEAN Countries: A Case Study of Thailand and Lao

พระมหายุทธนา นรเชฏโฐ**
Phramaha Yutthana Narajettho
พระเจริญ วฑฒโน***
Phra Caroen Vaddhano
จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์****
Jutharat Thonginchan

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand
Email: thira74@gmail.com

Received: November 28, 2023

Revised: March 22, 2024

Accepted: March 22, 2024

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาและวิเคราะห์รอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว (๒) เพื่อวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว (๓) เพื่อสังเคราะห์แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธบาทสู่การเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์และยั่งยืนในประเทศไทยและลาว วิธีการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบภาคสนาม ประกอบด้วยการศึกษาข้อมูลเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการดำเนินการวิจัยในพื้นที่วิจัย ด้วยการสังเกต การสัมภาษณ์บุคคลสำคัญในพื้นที่แห่งละ ๕ รูป/คน รวม ๒๕ รูป/คน และการประชุมกลุ่ม พื้นที่สำหรับการวิจัยมีจำนวน ๕ แห่ง ในประเทศไทย ๔ แห่ง และประเทศลาว ๑ แห่ง

* บทความนี้ได้พัฒนามาจากบทความวิจัยที่ตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือสารนิพนธ์ ประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๖ งานพิธีประสาทปริญญา ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระหว่างวันที่ ๙-๑๐ ธันวาคม ๒๕๖๖.

** พระมหายุทธนา นรเชฏโฐ, รศ.ดร. Phramaha Yutthana Narajettho, Assoc.Prof.Dr.

*** พระเจริญ วฑฒโน, ผศ.ดร., Phra Caroen Vaddhano, Asst.Prof.Dr.

**** ผศ.ดร.จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์, Asst.Prof.Dr. Jutharat Thonginchan.

ผลการวิจัยพบว่า (๑) รอยพระพุทธรูปที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว จำนวน ๕ แห่งที่เป็นกรณีศึกษา มีประวัติความเป็นมา มีความสำคัญที่แตกต่างกัน และมีหลักการพัฒนาที่สอดคล้องกับแนวคิดการสร้างเครือข่าย คือด้านการบริหารจัดการ การบริการนักท่องเที่ยว และการสนับสนุนซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม คือมีสิ่งดึงดูด การเข้าถึงง่าย มีสิ่งอำนวยความสะดวก มีที่พัก มีกิจกรรม และมีการบริการในพื้นที่แก่นักท่องเที่ยว ทำให้สถานที่ทั้ง ๕ แห่งนี้ กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่สำคัญของท้องถิ่น ของประเทศและของโลกโดยมีรอยพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญ (๒) กระบวนการพัฒนาเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว พบว่า มีการพัฒนาทั้งด้วยศักยภาพของตนเองและการร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก ทำให้อรอยพระพุทธรูปได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ควบคู่กับการพัฒนาอาคาร และสถานที่โดยรอบ เพื่อตอบสนองความต้องการของบุคคล หน่วยงานหรือองค์กรในพื้นที่ และนักท่องเที่ยวทั้งในและต่างประเทศที่เดินทางมาเยี่ยมชมในแต่ละปี (๓) แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาอรอยพระพุทธรูปที่เชื่อมโยงกับเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างสร้างสรรค์และยั่งยืนในไทยและลาว พบว่า แต่ละแห่ง มีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาที่เป็นรูปธรรม ๕ แนวทาง ได้แก่ การเชื่อมโยงเชิงสากล การเชื่อมโยงแบบมีส่วนร่วม การเชื่อมโยงกับความเชื่อความศรัทธาที่เกี่ยวกับตำนานพระเจ้าเลียบโลก การเชื่อมโยงเชิงโบราณคดี และการเชื่อมโยงกับความเป็นมรดกโลก

คำสำคัญ : เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม; รอยพระพุทธรูป; ประเทศกลุ่มอาเซียน; ไทยและลาว

Abstract

This research project had three objectives; (1) to study and analyze the important Buddha's footprints in Thailand and Lao, (2) to analyze the process of the networking of cultural tourism in Thailand and Lao, and (3) to synthesize the guideline of conservation and development of the Buddha's footprints to constructive and sustainable connect the networking of cultural tourism in Thailand and Lao. The research methodology was qualitative research with the documentary study and the field study by using observation, in-depth interviews with the 5 key informants of each place, and focus group discussion. The research fields consist of 5 areas: Thailand 4 places and Lao 1 place.

The research result found that; (1) The 5 important Buddha footprints in the field areas had different backgrounds, importance and the development principles corresponding to the concept of networking in 3 dimensions: Management, tourist

service, and supporting. And then they correspond to the concept of cultural tourism into these factors: Attraction, accessibility, amenities, accommodation, activities, and ancillary service. These factors impacted the 5 Buddha's footprints become to the popular cultural tourism place of local, countries and world based on the Buddha's footprint. (2) For the development of networking cultural tourism in Thai and Lao, it was found that there was internal potentiality and cooperation with the external organization. These factors impacted to continued development of the Buddha's footprints both buildings and contextual places to respond to the needs of people and organizations in the local community and tourists both of internal and overseen countries who came to visit each year. (3) For the guideline of conservation and development of the Buddha's footprints to constructive and sustainable connect the networking of cultural tourism in Thailand and Lao, it was found that there were five ways of conservation and development into 5 connections: International connection, participative connection, faith connection according to the Buddha traveled around the world, archeological connection, and connection with the world heritage.

Keywords: The Networking of Cultural Tourism; the Buddha's Footprints; ASEAN Countries; Thailand and Lao

บทนำ

รอยพระพุทธบาท คือภาพประติมากรรมที่แสดงรอยจารึกคล้ายกับรอยเท้าของพระพุทธเจ้า ซึ่งเชื่อกันว่าพระพุทธองค์ได้ทรงประทับจารึกไว้ในสถานที่ต่าง ๆ เพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน เช่น เพื่อให้บุคคลอื่นได้รู้ได้เห็น ถึงลักษณะที่แสดงถึงตัวตนของพระองค์ รอยพระพุทธบาทที่ได้รับการยืนยันและเชื่อกันว่าเป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าที่แท้จริง มีอยู่ ๕ แห่ง ได้แก่ (๑) รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณมาลิก (ที่เขาอภัยคีรี ศรีลังกา) (๒) รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต (เขาสัจจพันธ์ วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี) (๓) รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนภูฏ ยอดเขาอดัมพิก เรียกว่าศรีปาทะ (เมืองนาลันธานี ศรีลังกา) (๔) รอยพระพุทธบาทที่แม่น้ำนัมมา (บ้างเชื่อว่าที่ประเทศอินเดีย เรียกว่าแม่น้ำเนรพุททา บ้างก็เชื่อว่าอยู่ที่เกาะแก้วพิสดาร แหลมพรหมเทพ จังหวัดภูเก็ต ประเทศไทย) และ (๕) รอยพระพุทธบาทที่โยนกบุรี (คือพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่)^๑

^๑ “ความเชื่อ ตำนานเรื่องรอยพระพุทธบาททั้ง ๕ แห่ง ตามพระไตรปิฎกและความเชื่อต่าง ๆ”, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.faiythathai.org> [๓๑ ตุลาคม ๒๕๖๖].

โดยเฉพาะรอยพระพุทธรูปที่ภูเขาสุเมณภูมิ ยอดเขาอาดัมพีค ที่เรียกว่า ศรีปาทะ เมืองนาลันธานี ประเทศศรีลังกานั้น นอกจากพุทธศาสนิกชนทั่วไป ทั้งในประเทศอินเดีย ศรีลังกา พม่า ลาว กัมพูชา และ ประเทศไทย จะเชื่อว่าเป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าแล้ว ผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาคริสต์ยังมีความเชื่อความศรัทธาเคารพนับถือต่อรอยพระบาทแห่งนี้ด้วย แต่ต่างจากความเชื่อของพุทธศาสนิกชน โดยชาวฮินดูหรือผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าเป็นรอยเท้าของพระศิวะ ชาวมุสลิมหรือผู้นับถือศาสนาอิสลาม เชื่อว่าเป็นรอยเท้าของมนุษย์คนแรกของโลก คืออาดัม เขาได้เหยียบรอยเท้าไว้บนยอดเขาแห่งนี้เป็นครั้งแรก เมื่อครั้งที่ถูกขับไล่ออกจากสวรรค์ ส่วนชาวคริสต์หรือผู้นับถือศาสนาคริสต์เชื่อว่าเป็นรอยเท้าของนักบุญเปโตร ซึ่งเป็นนักบุญที่สำคัญคนหนึ่งของศาสนาคริสต์ที่ได้เดินทางแสวงบุญ ณ ยอดเขาแห่งนี้ และได้เหยียบรอยเท้าไว้^๒ แต่ในอรรถกถาปุณณิเวทสูตร มัชฌิมนิคาย อุปริปณณาสกั สฬายตนวรรค ได้กล่าวถึงรอยพระบาท ๒ แห่งที่พระพุทธเจ้าได้ประทับรอยไว้ด้วยพระองค์เอง แห่งที่หนึ่งที่ริมฝั่งแม่น้ำนิมมะทา พระพุทธองค์ได้ประทับไว้ตามคำทูลของพญานาค เพื่อไว้ให้พญานาคทั้งหลายได้กราบสักการะ แห่งที่สอง ที่เจิงเขาสัจจพันธ์ (สันนิษฐานว่าคือเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ประเทศไทย) พระพุทธองค์ได้ประทับรอยพระบาทไว้ตามคำทูลของนักพรตสัจจพันธ์ ดังข้อความว่า...เมื่อพระศาสดาทรงออกจากรั้วแล้วก็เสด็จถึงภูเขาสัจจพันธ์ ตรัสกับพระสัจจพันธ์ว่า มหาชนถูกเธอทำให้จมลงในทางอบาย เธอต้องอยู่ในที่นี้แหละ แก่ลัทธิของพวกคนเหล่านี้เสีย แล้วให้พวกเขาดำรงอยู่ในทางพระนิพพาน แม้ท่านพระสัจจพันธ์นั้นก็ทูลขอสิ่งที่จะต้องบำรุง พระศาสดาก็ทรงแสดงรอยพระบาทไว้บนหลังแผ่นหินที่บเหมือนประทับตราไว้บนก้อนดินเหนียวสด ๆ ฉะนั้น...^๓

การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Cultural Tourism) เป็นกิจกรรมการท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวที่มีรูปแบบ และองค์ประกอบสำคัญเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม คือวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนหรือท้องถิ่น ด้วยการเข้าไปศึกษาเรียนรู้และเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ศาสนา สังคม ขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณีของแต่ละท้องถิ่นและชุมชน โดยมีจุดประสงค์ที่แตกต่างกัน เช่น เพื่อนมัสการเจดีย์สถาน โบราณสถานตามวัดในพระพุทธศาสนาที่จัดขึ้นในช่วงเวลาหรือเทศกาลนมัสการที่จัดขึ้นในแต่ละปี เพื่อกราบไหว้ขอพรสถานที่ศักดิ์และสำคัญของท้องถิ่นที่มีความเชื่อที่ต่อสิ่งนั้น ไม่ว่าจะเป็นการท่องเที่ยวเพื่อไหว้พระตามวันหรือราศีเกิด เพื่อไหว้ขอพรจากพระเกจิอาจารย์สายพระปฏิบัติหรือพระวิปัสสนากรรมฐาน การเดินทางไปนมัสการสังเวชนียสถานของพุทธศาสนิกชนชาวไทย ณ ดินแดนพุทธภูมิ ประเทศอินเดีย เพื่อกราบไหว้ขอพรจากพญานาคของนักท่องเที่ยวในประเทศไทยที่กำลัง

^๒ Markus Aksland, *the Sacred footprint: A cultural History of Adam's Peak*, (Bangkok: Orchid Press, 2001), p. 41.

^๓ ม.อ.อ. (บาลี)/ไทย ๔/๓๙๕ - ๓๙๗.

เป็นที่นิยมในปัจจุบัน เป็นต้น การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม จึงมีความหมายที่ครอบคลุมถึงการเข้าไปศึกษาเรียนรู้ และการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่มีอยู่ในท้องถิ่นและชุมชนนั้นด้วย เพื่ออนุรักษ์ และพัฒนาวัฒนธรรมเหล่านั้นให้คงอยู่ต่อไป เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่วัฒนธรรมเหล่านั้น และเพื่อเปิดโลกทัศน์ใหม่ของนักท่องเที่ยวในการเรียนรู้วัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตนด้วย

การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาท เป็นรูปแบบการท่องเที่ยวรูปแบบหนึ่งที่ตั้งอยู่บนฐานของความเชื่อ ความศรัทธา ความเคารพนับถือของพุทธศาสนิกชนหรือนักท่องเที่ยวที่มีต่อรอยพระพุทธบาท ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์หรือตัวแทนของพระพุทธเจ้า ซึ่งชี้ให้เห็นถึงการเผยแผ่เข้ามาของพระพุทธศาสนาสู่ภูมิภาคนั้น โดยเฉพาะในประเทศไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นประเทศพม่า ไทย ลาว กัมพูชา เวียดนาม โดยมีการสำรวจว่า ในประเทศไทยมีรอยพระพุทธบาทมากถึง ๔๘๑ แห่ง ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) มีจำนวน ๒๒ แห่ง ประเทศจีน (เขตสิบสองปันนา) ที่เมืองอาฬวี่ มีจำนวน ๒๖ แห่ง ประเทศพม่า มีจำนวน ๑๐ แห่ง ประเทศกัมพูชา มีจำนวน ๓ แห่ง ประเทศเวียดนาม มีจำนวน ๒ แห่ง และประเทศศรีลังกา ๑ แห่ง รวมรอยพระพุทธบาทในต่างประเทศทั้งสิ้นจำนวน ๖๔ แห่ง^๑

เหตุผลที่คณะผู้วิจัยเลือกศึกษารอยพระพุทธบาทในประเทศไทย ๔ แห่ง คือ (๑) รอยพระพุทธบาทที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร (๒) รอยพระพุทธบาทที่วัดพระพุทธบาท ราชวรมหาวิหาร อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี (๓) รอยพระพุทธบาทที่วัดรอยพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ (๔) รอยพระพุทธบาทที่วัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (๕) และในประเทศลาว ๑ แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธบาทที่วัดพระธาตุพูสี แขวงนครหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) เพราะรอยพระพุทธบาทในสถานที่เหล่านี้มีความสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ความเจริญรุ่งเรืองด้านพุทธศิลปกรรมและของพระพุทธศาสนา ความสัมพันธ์ทางศาสนาระหว่างประเทศไทยและลาว มีคุณค่าทางศิลปกรรม ประติมากรรม และการให้ความสำคัญของคนในท้องถิ่น ในฐานะที่เป็นแหล่งศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมของภูมิภาคด้วย กรณีรอยของพระพุทธบาท พระพุทธไสยาสน์ ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร มีความโดดเด่นสวยงาม สมบูรณ์มาก สร้างมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้รับการขึ้นทะเบียนในบัญชีมรดกแห่งความจำของโลกร่วมภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก ของยูเนสโก เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ ส่วนรอยพระพุทธบาทสี่รอย ที่อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ และรอยพระพุทธบาทที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี มีประวัติความเป็นมาที่เชื่อกันว่า

^๑ “จำนวนรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยและต่างประเทศ”, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://tamroiphrabud-dhabat.com/xmb/viewthread.php?tid=96> [๓๑ ตุลาคม ๒๕๖๖].

เป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ประทับรอยด้วยพระองค์เอง โดยมีหลักฐานปรากฏเชิงประจักษ์อย่างชัดเจน ที่เชื่อมโยงให้เห็นถึงการแพร่กระจายของพระพุทธศาสนาไปยังภูมิภาคแห่งนี้ ขณะที่รอยพระพุทธรูปที่วัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นรอยพระพุทธรูปคู่ที่เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางศาสนา ศิลปะ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมระหว่างคนในชมพูทวีป (ประเทศอินเดีย) กับอาณาจักรทวารวดี มากกว่า ๑,๐๐๐ ปี ที่ผ่านมา ส่วนรอยพระพุทธรูปบนยอดเขา วัดพระธาตุสุสี แขวงนครหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) นั้น มีความสำคัญในฐานะที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของเมืองมรดกโลกหลวงพระบาง ได้รับการจดทะเบียนมรดกโลก โดยองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ UNESCO ตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๘ เป็นต้นมา และนครหลวงพระบางก็ได้รับการยกย่องเป็นเมืองที่ได้รับการปกป้องรักษาที่ดีที่สุด ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย

วัตถุประสงค์การวิจัย

๑. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์รอยพระพุทธรูปที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว
๒. เพื่อวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาการเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว
๓. เพื่อสังเคราะห์แนวทางอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปสู่การเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์และยั่งยืนในประเทศไทยและลาว

ขอบเขตการวิจัย

๑. ด้านเนื้อหา

ขอบเขตด้านเนื้อหาของงานวิจัยนี้ ประกอบด้วย ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (๒) รอยพระพุทธรูปในประเทศไทยและลาว (๓) เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธรูปที่เลือกเป็นกรณีศึกษา ๕ แห่ง ซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว โดยให้ความสำคัญต่อการศึกษาประวัติและพัฒนาการของรอยพระพุทธรูป วิธีการเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยว การอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปที่สำคัญ เพื่อให้เกิดการเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างสร้างสรรค์และยั่งยืน

๒. ด้านผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ขอบเขตด้านผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ประกอบด้วยพระสงฆ์ ข้าราชการ นักวิชาการ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำท้องถิ่น และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธรูปในแต่ละพื้นที่ ที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิหรือคนสำคัญในพื้นที่วิจัย จำนวน ๒๕ รูป/คน ด้วยการคัดเลือกแบบเจาะจง คือนับบุคคลสำคัญที่มีบทบาทในแต่ละพื้นที่

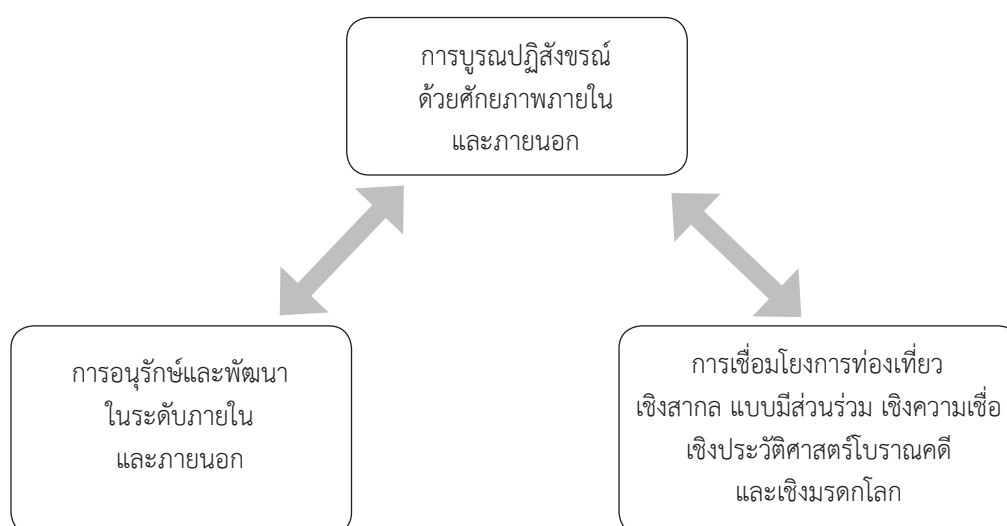
ประกอบด้วย เจ้าอาวาสวัด เจ้าหน้าที่ของวัด ผู้นำชุมชน นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญด้วยการสัมภาษณ์นักท่องเที่ยวที่เดินทางมากราบไหว้รอยพระพุทธบาทเหล่านี้ด้วย

๓. ด้านพื้นที่การวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่การวิจัย มี ๒ ประเทศ ได้แก่ประเทศไทยและประเทศลาว โดยพื้นที่การศึกษาวิจัยในประเทศไทย มี ๔ แห่ง ประกอบด้วย (๑) รอยพระพุทธบาท ของพระพุทธไสยาสน์ ที่วัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร (๒) รอยพระพุทธบาท ที่วัดพระพุทธบาท อำเภอรอยพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี (๓) รอยพระพุทธบาทสี่รอย ที่วัดพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ (๔) รอยพระพุทธบาทที่วัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ส่วนรอยพระพุทธบาทในประเทศลาว เลือกพื้นที่วิจัย ๑ แห่ง คือ รอยพระพุทธบาท ที่วัดพระธาตุพูสี แขวงนครหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว)

ผลการศึกษาวิจัย

ผลการศึกษาวิจัย สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้จากการวิจัยเรื่อง “เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทในประเทศกลุ่มอาเซียน : กรณีศึกษาประเทศไทยและลาว” ได้ ๓ แนวทาง คือแนวทางในการบูรณปฏิสังขรณ์ แนวทางการอนุรักษ์พัฒนา และแนวทางการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ๕ แนวทาง ได้แก่ (๑) การเชื่อมโยงเชิงสากล (๒) การเชื่อมโยงแบบมีส่วนร่วม (๓) การเชื่อมโยงกับความเชื่อความศรัทธาที่เกี่ยวกับตำนานพระเจ้าเลียบโลก (๔) การเชื่อมโยงเชิงโบราณคดี และ (๕) การเชื่อมโยงกับความเป็นมรดกโลก ดังนี้

แผนภาพที่ ๓ : องค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย

ประการที่สอง แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนา จากการศึกษาวิจัยทั้ง ๕ แห่ง สามารถสรุปองค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัยว่า แต่ละแห่งมีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาที่เป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง ด้วยการอนุรักษ์และพัฒนาตามบริบทของพื้นที่โดยแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาย่อยพระพุทธรูปคือการดำเนินงานด้วยศักยภาพของตนเอง ควบคู่กับการช่วยเหลือหรือประสานความร่วมมือ สนับสนุนจากองค์กรภายนอกที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรง เพื่อให้การอนุรักษ์และการพัฒนานั้นเป็นไปอย่างมี

ประสิทธิภาพ แนวทางนี้ปรากฏอย่างชัดเจนด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในวัด ชุมชน หรือท้องถิ่น เพราะมีความพร้อมด้านปัจจัยแห่งความสำเร็จ ๓ ประการ คือการมีรอยพระพุทธบาทที่มีความศักดิ์สิทธิ์ การมีระบบการบริหารด้วยระบบธรรมาภิบาล และการได้รับความร่วมมือจากคนภายใน และภายนอกชุมชน ส่วนวัดพระพุทธบาทสืรอย อำเภอแม่อริม จังหวัดเชียงใหม่ เป็นรอยพระพุทธบาทแห่งเดียวในประเทศไทย ที่มีรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าถึง ๔ พระองค์ ประดิษฐานอยู่บนแผ่นหินเดียวกัน และมีประวัติความเป็นยาวนานนับเป็นหลายพันปีหรือตลอดภัทรกับนี้ มีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาที่สำคัญ คือการอนุรักษ์ด้วยศักยภาพของตนและการช่วยเหลือจากภายนอก ด้วยความพยายามที่จะรักษาความเป็นธรรมชาติดั้งเดิมของรอยพระพุทธบาทไว้ โดยมีการพัฒนาปรับปรุงอาคารเสนาสนะภายในวัดและบริเวณโดยรอบของวัดเป็นอย่างดี เพื่อให้สามารถเป็นแหล่งรองรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายและนักท่องเที่ยวได้อย่างเหมาะสม ขณะที่รอยพระพุทธบาทที่วัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี มีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาโดยองค์กรภายนอก ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐ คือกรมศิลปากร เพราะสถานที่แห่งนี้ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๑ และมีการบูรณปฏิสังขรณ์อย่างจริงจังระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๒๙ – ๒๕๓๐ โดยได้รับความร่วมมือร่วมใจจากทุกภาคส่วนของสังคมในพื้นที่ ทำให้โบราณสถานแห่งนี้ เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดปราจีนบุรี และเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางศาสนาระหว่างชมพูทวีปกับสุวรรณภูมิ ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมขอมโบราณในภูมิภาคแห่งนี้ ขณะที่วัดพระธาตุพูนี แขวงนครหลวง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) มีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธบาทที่ค่อนข้างจำกัด ไม่สามารถดำเนินการโดยวัดอย่างอิสระได้ เพราะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าจะเป็น ห้องแถลงการณ์การศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ประจำแขวงหลวงพระบางหรือคณะกรรมการมรดกโลกประจำแขวงนครหลวงพระบาง เป็นต้น

ประการที่สาม แนวทางการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทในประเทศกลุ่มอาเซียน จากการศึกษาวิจัยพื้นที่กรณีศึกษาทั้ง ๕ แห่ง สามารถสรุปองค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัยได้ว่า แต่ละแห่งมีแนวทางการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง ด้วยการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวตามบริบทพื้นที่ โดยมีแนวทางการเชื่อมโยงที่ดำเนินการอยู่ ทั้งในระดับภายในและระดับภายนอกพื้นที่ ๕ แนวทาง ได้แก่

๑) การเชื่อมโยงเชิงสากล คือการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวที่มีรอยพระพุทธบาทเป็นจุดศูนย์กลาง เห็นได้จากกรณีของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกความทรงจำโลกของภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก จากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๑ และจารึกวัดโพธิ์จำนวน ๑,๔๔๐ ชิ้น ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกแห่งความทรงจำโลกในทะเบียนนานาชาติ ทำให้วัดแห่งนี้มีนักท่องเที่ยวจากทั่วโลกเข้ามาเยี่ยมชมทัศนศึกษาจำนวนมาก

เช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๔๙ มีนักท่องเที่ยวมาเยือนมากถึง ๘,๑๕๕,๐๐๐ คน ประกอบกับความสวยงาม ความสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความวิจิตรอลังการของสิ่งปลูกสร้างภายในบริเวณวัด ไม่ว่าจะเป็นพระมหาเจดีย์สี่รัชกาล พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ รอยพระพุทธบาท พระเจดีย์มากถึง ๙๙ องค์ พระเจดีย์ราย พระเจดีย์หมู่ห้าฐานเดียว พระมหาสถูป ประติมากรรมรูปปั้นฤาษีคัตตน รูปปั้นยักษ์วัดโพธิ์ ทำเลที่ตั้งใกล้กับพระบรมมหาราชวัง การบริหารจัดการอย่างเป็นระบบทั้งในรูปแบบของการบริหารจัดการพื้นที่ การบริการนักท่องเที่ยวผ่านเว็บไซต์อย่างเป็นทางการวัด และการบริการในพื้นที่วัดอย่างเป็นระบบ ทำให้วัดแห่งนี้สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวจากทั่วโลก โดยเฉพาะมีการประชาสัมพันธ์ผ่านระบบออนไลน์

๒) การเชื่อมโยงแบบการมีส่วนร่วม จะเห็นได้จากกรณีของวัดพระพุทธบาทและหน่วยงานท้องถิ่นในอำเภอพระพุทธบาทและจังหวัดสระบุรี มีการเชื่อมโยงรอยพระพุทธบาทกับการท่องเที่ยวอย่างชัดเจน โดยใช้ประเพณี ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาและความเชื่อของคนในท้องถิ่นเป็นฐาน และมีการเชื่อมโยงทุกภาคส่วนของสังคม เพื่อส่งเสริมสนับสนุนให้หน่วยงาน องค์กร และคนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมสำคัญของวัด คืองานนมัสการรอยพระพุทธบาทระหว่างเดือน ๓ - ๔ และประเพณีการตักบาตรดอกไม้นิเวศน์เช้าพรรษา ทำให้มีพุทธศาสนิกชนและนักท่องเที่ยวไปเดินทางมายังวัดพระพุทธบาทเป็นจำนวนมากในแต่ละปี เพราะสถานที่มีความพร้อมสำหรับบริการนักท่องเที่ยว มีความสวยงาม สะดวกสบาย ร่มรื่น อยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพมหานครและจังหวัดสระบุรี มีเส้นทางคมนาคมสะดวก มีความศักดิ์สิทธิ์ และมีความเชื่อพื้นฐานที่สืบทอดมาจากโบราณกาลซึ่งอาจจะสัมพันธ์กับตำนานที่ยึดถือตามคติของลังกาและไทยว่า รอยพระพุทธบาทแห่งนี้เป็นหนึ่งในจำนวนรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้า ๕ รอย ที่พระองค์ประทับด้วยพระองค์เองจริง

๓) การเชื่อมโยงเชิงความเชื่อความศรัทธาที่เกี่ยวกับตำนานพระเจ้าเลียบโลก เห็นได้จากกรณีของรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาทสี่รอย ซึ่งเชื่อมโยงกับตำนานท้องถิ่นของอาณาจักรล้านนา โดยการเชื่อมโยงการท่องเที่ยว เป็นการเชื่อมโยงด้านท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ที่เกิดขึ้นระหว่างวัดรอยพระพุทธบาทกับหน่วยงานหรือบุคคลภายนอกที่เข้ามาอุปถัมภ์บำรุงวัดแห่งนี้บนฐานความเชื่อต่อความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทสี่รอยนี้ จากการศึกษาวิจัยในพื้นที่วิจัยทำให้ทราบว่า ด้านศักยภาพของวัด แม้จะตั้งอยู่ในหุบเขาห่างไกลจากชุมชนเมือง แต่มีความพร้อมในการให้บริการแก่นักท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก เช่น ห้องน้ำ ร้านอาหาร จุดทำบุญ บันไดขึ้น-ลง ศาลาต้อนรับแขก ลานจอดรถ เป็นต้น ทำให้นักท่องเที่ยวมีความสะดวกสบายในการเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทแห่งนี้

๔) การเชื่อมโยงเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดี เห็นได้จากกรณีของรอยพระพุทธบาทวัดสระมรกต เป็นการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่มีรอยพระพุทธบาท ที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีเชิงประจักษ์ เป็นจุดศูนย์กลางนั้น ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้การเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

ตามรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ประสบความสำเร็จ คือความร่วมมือกันระหว่างหน่วยงานราชการ คณะสงฆ์ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ภาคเอกชน และประชาชนในพื้นที่อย่างจริงจัง โดยเฉพาะการขับเคลื่อนในเชิงพื้นที่ เพื่อให้คนในท้องถิ่นมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เห็นความสำคัญของรอยพระพุทธบาท และมีการจัดกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างเป็นรูปธรรม อย่างกรณีของเทศกาลมาฆปุริมีศรีปราจีนที่จัดมาอย่างต่อเนื่องเป็นปีที่ ๓๗ แล้ว นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ทำให้คนในท้องถิ่นเห็นความสำคัญของรอยพระพุทธบาทคู่แห่งนี้ และเข้ามามีส่วนร่วมในอนุรักษ์และพัฒนาอย่างจริงจัง

๕) การเชื่อมโยงเชิงมรดกโลก เห็นได้จากกรณีของรอยพระพุทธบาทวัดพระธาตุพูสี สปป.ลาว โดยการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวที่เกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทของวัดพระธาตุพูสีแห่งนี้ พบว่า มีการเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมกับภาครัฐและเอกชน ด้วยการประชาสัมพันธ์สถานที่สำคัญต่าง ๆ ที่มีอยู่ในนครหลวงพระบางเชื่อมโยงกับความสำเร็จของความเป็นเมืองมรดกโลกของนครหลวงพระบาง ผ่านการประชาสัมพันธ์ช่องทางที่หลากหลาย เช่น สถานีโทรทัศน์ของแขวงหลวงพระบาง เว็บไซต์ เฟซบุ๊ก เป็นต้น ทำให้คนได้รับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่สำคัญที่มีอยู่ เห็นความสำคัญ ตระหนักถึงคุณค่า ช่วยกันอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานและโบราณวัตถุอย่างต่อเนื่อง

อภิปรายผลการวิจัย

การอภิปรายผลการศึกษาจากการศึกษาวิจัย เรื่อง “เครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทในประเทศกลุ่มอาเซียน : ประเทศไทยและลาว” สามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้ ดังนี้

๑. รอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว

จากการศึกษารอยพระพุทธบาทที่สำคัญที่มีอยู่ในประเทศไทยและลาว มีความสอดคล้องกับแนวคิดและทฤษฎีการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม หลักการสำคัญของการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดความเป็นเอกภาพและความสำเร็จของการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างมีประสิทธิภาพอย่างน้อยใน ๓ ด้าน คือ ด้านการบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุนสอดคล้องการศึกษาของจุฑารัตน์ ทองอินจันทร์^๕ เรื่อง การศึกษารูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ที่พบว่า องค์ประกอบหรือความพร้อมทั้ง ๓ ด้านนี้ เป็นองค์ประกอบสำคัญทำให้วัดพระพุทธรูป อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี มีภาพลักษณ์ที่ดีตลอดมา จนกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อ ศาสนาและวัฒนธรรมของ

^๕ จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์, “รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธรูป อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี”, วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏ, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๖๕) : ๑๗ – ๓๓.

จังหวัดสระบุรีและประเทศไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีรอยพระพุทธบาทเป็นปูชนียวัตถุสำคัญที่สุดของวัด ซึ่งองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านนั้น มีการบริหารจัดการที่สอดคล้องกับแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเช่นเดียวกัน เพราะมีความพร้อมทั้ง ๓ ด้าน คือด้านการบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุน ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดการสร้างเครือข่าย ที่มีองค์ประกอบของความเป็นเครือข่าย ๗ ประการ (๑) มีการรับรู้และมุมมองที่เหมือนกัน (๒) มีวิสัยทัศน์ร่วมกัน (๓) มีความสนใจหรือมีประโยชน์ร่วมกัน (๔) มีส่วนร่วมในเครือข่ายของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (๕) มีการเสริมสร้างแก่กันและกัน (๖) มีการเกื้อหนุนพึ่งพาอาศัยกัน (๗) มีปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน มีการเสริมสร้างแก่กันและกัน มีการเกื้อหนุนพึ่งพาอาศัยกัน และมีปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน

ในขณะที่รอยพระพุทธบาทที่ประดิษฐานอยู่บนยอดเขาของวัดพระธาตุพุทลี แขวงนครหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) มีการดำเนินการด้านการท่องเที่ยวด้วยการให้ความสำคัญต่อนักท่องเที่ยวทั้งในและต่างประเทศ โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวต่างประเทศที่เป็นคนไทย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสุภาภรณ์ ประสงค์ทัน^๖ ที่ได้ศึกษาเรื่องราวทุนทางสังคมกับแนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเชิงสร้างสรรค์ ซึ่งพบว่า ชาวไทยพวน อำเภอปากพลี มีทุนทางสังคมที่เด่นชัด คือ ทุนทางภูมิปัญญาและทุนทางวัฒนธรรม ประกอบกับความเป็นมิตรไมตรีช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ส่งผลให้ชาวไทยพวน อำเภอปากพลี มีทุนมนุษย์ที่เข้มแข็ง และมีข้อเสนอแนะที่สำคัญ คือการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเชิงสร้างสรรค์โดยมุ่งเน้นไปที่กลุ่มนักท่องเที่ยวชาวไทยและกลุ่มนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศแบบพักค้าง โดยใช้กลยุทธ์สร้างความแตกต่างผสานการการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ควรเน้นให้ความสำคัญกับเป้าหมายหลัก คือนักท่องเที่ยวภายในประเทศและเป้าหมายรองคือนักท่องเที่ยวต่างประเทศด้วย และสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของพระปลัดระพิน พุทธิสารโร พิเชฐ ทั้งโต และลำพอง กลมกุล^๗ ที่พบว่า การจัดท่องเที่ยวในหลวงพระบาง เป็นการท่องเที่ยวภายใต้วิถีวัฒนธรรม วิถีธรรมชาติ และการทำวัฒนธรรมเพื่อประโยชน์ในการส่งเสริมรายได้ของประชาชนคนลาวในภาพรวมด้วย และยังสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์^๘ ที่พบว่า การท่องเที่ยวของแขวงนครหลวงพระบางนั้น ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่ต้นครหลวงพระบางได้รับการขึ้นทะเบียนให้เป็นเมืองมรดกโลก พร้อมกับการ

^๖ สุภาภรณ์ ประสงค์ทัน, “ทุนทางสังคมกับแนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเชิงสร้างสรรค์ : กรณีศึกษาชาวไทยพวน อ.ปากพลี จ.นครนายก”, วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๖) : ๑ - ๑๑.

^๗ พระปลัดระพิน พุทธิสารโร, พิเชฐ ทั้งโต, และลำพอง กลมกุล, “การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและศาสนาในประเทศอาเซียน : กรณีศึกษาหลวงพระบาง สปป.ลาว”, วารสารวิชาการ สถาบันพัฒนาพระวิทยากร, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๒) : ๑๐๖ - ๑๒๘.

^๘ ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์, “การท่องเที่ยวกับการพัฒนา มองผ่านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในหลวงพระบาง สปป.ลาว”, รายงานการวิจัย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

ปฏิรูปทางเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของหลวงพระบาง นำไปสู่ความตึงเครียดและความขัดแย้งกัน ระหว่างความต้องการที่จะอนุรักษ์และฟื้นฟูประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของระบอบเก่า กับอุดมการณ์สังคมนิยมของรัฐ แต่ในที่สุดแล้วพลังอำนาจของทุนข้ามชาติ เป็นฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่าในการผลักดันการพัฒนาการท่องเที่ยว ทำให้เกิดผลกระทบหลายต่อวิถีของคนในนครหลวงพระบาง เช่น การทำให้เกิดการจัดระเบียบพื้นที่ใหม่ พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่น ถูกทดแทนด้วยกระบวนการควบคุมและครอบครองทางพื้นที่ใหม่ ด้วยอำนาจทางเศรษฐกิจของการท่องเที่ยวระหว่างประเทศ ทำให้เกิดการแบ่งแยกและกีดกันในทางพื้นที่ระหว่างท้องถิ่นกับการท่องเที่ยว ความสัมพันธ์ทางสังคมของระบอบการสะสมทุนแบบยืดหยุ่น ทำให้เกิดความขัดแย้งและไม่เท่าเทียมกัน ในความสัมพันธ์ทางด้านแรงงาน เป็นต้น และสอดคล้องกับงานวิจัยของจิรจิตต์ภณ พิริยสุวัฒน์ และคณะ^๙ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยและเมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ซึ่งพบว่า กระบวนการเสริมสร้างเครือข่ายระหว่างองค์กรทั้ง ๒ เมืองของทั้ง ๒ ประเทศ สามารถทำงานร่วมมือกันเป็นอย่างดี ทำให้สมาชิกของเครือข่ายของทั้งสองเมือง เกิดความรู้สึกร่วมกันในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน เครือข่ายการพัฒนาเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เป็นเครือข่ายที่มีประสิทธิภาพส่งผลให้การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เข้าถึงนักท่องเที่ยวในการเข้าถึงข้อมูลแบบออนไลน์

๒. กระบวนการพัฒนาการเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว

กระบวนการพัฒนาการเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว มีความสอดคล้องกับงานวิจัยของดุกซ์เบอร์รี่ แนนซี^{๑๐} ที่พบว่า การเสริมสร้างความสัมพันธ์กับองค์กรอื่นในระดับท้องถิ่นและระดับภูมิภาค สามารถนำไปสู่ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่กว้างขวางขึ้นและพัฒนากลยุทธ์การฟื้นฟูโดยชุมชน สอดคล้องกับงานวิจัยของจวน คงแก้ว^{๑๑} ที่ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรอยพระพุทธบาทกับพุทธศิลป์ ซึ่งพบว่า ความเป็นของรอยพระพุทธบาทและพุทธศิลป์บนรอยพระพุทธบาท

^๙ จิรจิตต์ภณ พิริยสุวัฒน์ และคณะ, “การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยและเมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว”, รายงานการวิจัย, (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), บทคัดย่อ.

^{๑๐} Duxbury Nancy and team. “Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism, Sustainability”. [2021], pp. 2, 13; [Online], Available: <https://dx.doi.org/10.3390/su13010002> <https://www.mdpi.com/journal/sustainability> [6 May, 2023].

^{๑๑} จวน คงแก้ว, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ลักษณะของรอยพระพุทธบาทที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม”, คุชฌินิพนธ์พุทธศาสตร์คุชฌินิพนธ์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), บทคัดย่อ.

ได้มีจุดเริ่มต้นมาจากธรรมเนียมความคิดของชาวอินเดียที่ได้มีประเพณีนิยมทำความเคารพบุคคลที่ควรเคารพที่เท่า ด้วยการเอามือไปแตะที่เท้า พุทธศิลป์บนรอยพระพุทธรูป ได้มุ่งแสดงสื่อสัญลักษณ์ความสำคัญของภายในคือมณฑล ๑๐๘ ประการ ด้วยการเขียนหรือวาดลวดลายด้านจิตรกรรมที่วิจิตรประณีตสวยงาม เพื่อบอกเล่าเรื่องผ่านภาพเชิงสัญลักษณ์ที่สวยงาม สอดคล้องกับผลการศึกษาของชูศักดิ์ วิทยาภัก^{๑๒} ที่พบว่า การท่องเที่ยวในนครหลวงพระบางเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของทุนนิยมโลก ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดของการท่องเที่ยวในหลวงพระบางด้วย การให้ความหมายใหม่กับการท่องเที่ยว คือการพักผ่อนและการบริโภค กระบวนการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดที่มีรอยพระพุทธรูปทั้ง ๕ แห่งเหล่านี้ ยังมีความสอดคล้องกับงานวิจัยของห่าวหาญ ทวีเส็ง^{๑๓} ที่พบว่า ภาพรวมที่กระตุ้นทางการตลาดที่มีอิทธิพลต่อนักท่องเที่ยวชาวไทย ประกอบด้วยด้านบุคลากร ราคา การให้บริการ ผลิตภัณฑ์ช่องทางการจำหน่าย ลักษณะทางกายภาพ และส่งเสริมการตลาด โดยแนวทางการพัฒนาท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืน ควรสร้างสรรค์บุคลากรให้มีคุณภาพมาตรฐานระดับสากล คิดแตกต่างอย่างสร้างสรรค์ บูรณาการเทคโนโลยีช่องทางการจัดจำหน่ายให้เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายและพัฒนาลักษณะทางกายภาพเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์

๓. แนวทางอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปสู่การเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์และยั่งยืนในประเทศไทยและลาว

แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปทั้ง ๕ แห่ง ที่คณะผู้วิจัยได้เลือกเป็นกรณีศึกษาครั้งนี้ มีความสอดคล้องกับหลักการสำคัญของแนวคิดและทฤษฎีการสร้างเครือข่ายที่เน้นการรับรู้และมีมุมมองเหมือนกัน มีวิสัยทัศน์ร่วมกัน มีความสนใจหรือประโยชน์ร่วมกัน มีส่วนร่วมในเครือข่าย มีการเสริมสร้างแก่กัน มีการเกื้อหนุนพึ่งพาอาศัยกัน และมีปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน และสอดคล้องกับหลักสำคัญของแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ที่มีองค์ประกอบแห่งความสำเร็จ ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านการบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุน จะเห็นได้ว่าวัดที่มีรอยพระพุทธรูปทั้ง ๕ แห่ง ประสบความสำเร็จด้วยการอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปสู่การเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเชิงสร้างสรรค์ เพราะมีความพร้อมด้วยองค์ประกอบแห่งความสำเร็จทั้ง ๓ ด้าน อย่างไรก็ตาม การบริหารจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดทั้ง ๕ แห่ง จะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบของการท่องเที่ยว ๖ ประการ หรือทฤษฎี ๖ a ด้วย ได้แก่ สิ่งดึงดูด

^{๑๒} ชูศักดิ์ วิทยาภัก, “การท่องเที่ยวกับการพัฒนา มองผ่านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในหลวงพระบาง สปป. ลาว”, รายงานการวิจัย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๑๓} ห่าวหาญ ทวีเส็ง, “การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ กรณีศึกษาศูนย์กลางเศรษฐกิจนฤมิตรนคร ยะลา”, วิทยานิพนธ์หลักสูตรบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาการจัดการท่องเที่ยว, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

(Attractions) การเข้าถึง (Accessibility) สิ่งอำนวยความสะดวก (Amenities) ที่พัก (Accommodation) กิจกรรม (Activities) และการให้บริการในพื้นที่ (Ancillary Service) ผลการศึกษาของการวิจัยเรื่องนี้ มีความสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของดุกซ์เบอร์รี่ แนนซี (Duxbury Nancy)^{๑๔} เรื่อง “โมเดล การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์สู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนและปฏิรูป” เพราะเครือข่ายเชิงสร้างสรรค์ เทศกาลของท้องถิ่น กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ และที่พักที่มีอยู่ในระดับชุมชน มีส่วนทำให้เกิด แนวคิดการท่องเที่ยวใหม่ในทางที่สร้างสรรค์ และมีส่วนทำให้เกิดความมีชีวิตชีวาทางวัฒนธรรมอีกด้วย มีส่วนกระตุ้นกระแสการท่องเที่ยวและเชื่อมโยงระหว่างสถานที่ท่องเที่ยวกับองค์กรภายนอกด้วย เพื่อทำ หน้าที่ในการสร้างแพลตฟอร์มสำหรับความร่วมมือ การแลกเปลี่ยนและการพัฒนาในท้องถิ่นร่วมกัน สอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของพระชาญชัย จันทสโร (บุญหล้า) พระครูศรีคัมภีร์ญาณ โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ และพระมหาสำรอง สณฺโฑ^{๑๕} เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ทัศนคติความเชื่อและคุณค่าของรอยพระพุทธบาท ของชาวพุทธ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์” ที่พบว่า การบูชารอยพระพุทธบาทมีคุณค่าต่อบุคคล ครอบครัว สังคม เศรษฐกิจ และต่อประเพณีด้วย และสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของพระจำรัส โชติธมโม (พินิจกิจ) เรื่อง “การวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่”^{๑๖} ที่พบว่า การบูชารอยพระพุทธบาท มีลักษณะการกระทำอยู่ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) ปักคัมพะบูชา คือการบูชาด้วยการกล่าวยกย่องสรรเสริญ (๒) สักการะบูชา คือการบูชาด้วยเครื่อง สักการะ มีดอกไม้ธูปเทียน (๓) สัมมานะบูชา คือการบูชาด้วยการยอมรับ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การพัฒนา เชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างสร้างสรรค์และยั่งยืน จะต้องมีการบูรณาการปลูกฝังความเชื่อ ความศรัทธาต่อรอยพระพุทธบาท การพัฒนา และการเชื่อมโยงกับชุมชนและองค์กรภายนอกด้วย

สรุปผลการวิจัย

จากผลการศึกษาวิจัย สามารถสรุปได้ว่า รอยพระพุทธบาททั้ง ๕ แห่ง มีประวัติความเป็นมาและ ความสำคัญที่แตกต่าง รอยพระพุทธบาทแห่งที่ ๑ คือรอยพระพุทธบาท ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร เป็นรอยพระพุทธบาทของพระพุทธไสยาส มีความสำคัญเพราะลักษณะ

^{๑๔} Duxbury Nancy and team. “Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism, Sustainability”, [2021] : 2, 13.

^{๑๕} พระชาญชัย จันทสโร (บุญหล้า), พระครูศรีคัมภีร์ญาณ, โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ และพระมหาสำรอง สณฺโฑ, “การศึกษาวิเคราะห์ทัศนคติความเชื่อและคุณค่าของการบูชารอยพระพุทธบาทของชาวพุทธ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์”, วารสารพัฒนาการเรียนรู้สมัยใหม่, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ (กันยายน – ตุลาคม ๒๕๖๓) : ๒๖๐ – ๒๖๙.

^{๑๖} พระจำรัส โชติธมโม (พินิจกิจ), “การวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่”, วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตเชียงใหม่, ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๔) : ๑๔๕ - ๑๕๘.

รอยพระพุทธรูปที่มีความงดงาม มีสมบูรณ์ และมีภาพมงคล ๑๐๘ ประการ เป็นภาพปริศนาธรรมที่มีความหมายลึกซึ้งซ่อนอยู่ มีความโดดเด่นมาก รอยพระพุทธรูปแห่งที่ ๒ คือรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูป ราชวรมหาวิหาร อำเภอพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี มีความสำคัญใน ๒ มิติ คือมิติด้านการเผยแผ่ของพระพุทธศาสนาจากชมพูทวีปสู่ประเทศไทย เพราะเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ของการเข้ามาประดิษฐานของพระพุทธศาสนาในภูมิภาคแห่งนี้ ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาระหว่างประเทศไทยกับประเทศศรีลังกาตั้งแต่อดีตอีกด้วย และมิติด้านการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ไทยในอดีตจนถึงปัจจุบัน รอยพระพุทธรูปแห่งที่ ๓ คือรอยพระพุทธรูปที่รอยวัดพระพุทธรูป อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปที่รอยแห่งนี้ อยู่ที่ความเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย และเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับด้วยพระองค์เอง จึงมีพระวิปัสสนาจารย์ผู้มีชื่อเสียงหลายรูปและเจ้านายฝ่ายเหนือหลายคน ล้วนแต่เดินทางมากราบนมัสการและบูรณะปฏิสังขรณ์รอยพระพุทธรูปที่รอยแห่งนี้ รอยพระพุทธรูปแห่งที่ ๔ คือรอยพระพุทธรูปวัดสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี มีความสำคัญ คือเป็นรอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย อายุ ๑,๐๐๐ กว่าปี ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา เป็นรอยพระพุทธรูปที่เป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่แสดงให้เห็นถึงการเผยแผ่เข้ามาของพระพุทธศาสนาจากชมพูทวีป และศรีลังกาสู่สุวรรณภูมิ เป็นรอยพระพุทธรูปที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสาน ระหว่างการนับถือพระพุทธศาสนา มหายาน พระพุทธศาสนาเถรวาท และศาสนาฮินดูควบคู่กัน รอยพระพุทธรูปแห่งที่ ๕ คือรอยพระพุทธรูปวัดพระธาตุพูนี แขวงนครหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปวัดพระธาตุพูนีแห่งนี้ คือความเป็นรอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป. ลาว) เป็นรอยพระพุทธรูปที่เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการเผยแผ่เข้ามาของพระพุทธศาสนาจากราชอาณาจักรล้าน และเป็นรอยพระพุทธรูปที่เชื่อมโยงถึงความสัมพันธ์ของนครหลวงพระบางด้วย กระบวนการพัฒนาเชื่อมโยงเครือข่ายการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมในประเทศไทยและลาว เป็นการพัฒนาโดยอาศัยศักยภาพของตนเองและการร่วมมือกับชุมชนองค์กร หรือหน่วยงานภายนอก ทำให้รอยพระพุทธรูปได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ควบคู่กับการพัฒนาอาคาร และสถานที่โดยรอบรอยพระพุทธรูปและในบริเวณวัด เพื่อตอบสนองความต้องการของบุคคลหน่วยงานหรือองค์กรในพื้นที่ และนักท่องเที่ยวทั้งในและต่างประเทศที่เดินทางมาเยี่ยมชมในแต่ละปี และมีแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนารอยพระพุทธรูปที่เชื่อมโยงกับเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างสร้างสรรค์ และยั่งยืนในไทยและลาว สามารถสรุปเป็น ๕ แนวทาง ได้แก่ แนวทางการเชื่อมโยงเชิงสากล แนวทางการเชื่อมโยงแบบมีส่วนร่วม แนวทางการเชื่อมโยงกับความเชื่อความศรัทธาที่เกี่ยวกับตำนานพระเจ้าเลียบโลก แนวทางการเชื่อมโยงเชิงโบราณคดี และแนวทางการเชื่อมโยงกับความเป็นมรดกโลก

บรรณานุกรม

- จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์. “รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี”. วารสารมหาวิทยาลัยวิชาการ. ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๖๕): ๑๗ – ๓๓.
- จิรกิตต์ภณ พิริยสุวัฒน์ และคณะ. “การสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยและ เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว”. รายงานการวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- จวน คงแก้ว. “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธบาท”. Journal of Thai Interdisciplinary Research. Vol. 11 No.4 (July – August 2016) : 74.
- ชูศักดิ์ วิทยาก็ค. “การท่องเที่ยวกับการพัฒนา มองผ่านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในหลวงพระบาง สปป.ลาว”. รายงานการวิจัย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๓.
- พระชาญชัย จันทสโร (บุญหล้า), พระครูศรีคัมภีร์ญาณ, โสวิทย บำรุงภักดิ์ และพระมหาสำรอง สณณโต. “การศึกษาวิเคราะห์คติความเชื่อและคุณค่าของการบูชารอยพระพุทธบาทของชาวพุทธ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์”. วารสารพัฒนาการเรียนรู้สมัยใหม่. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ (กันยายน – ตุลาคม ๒๕๖๓) : ๒๖๐ – ๒๖๙.
- พระจำรัส โชติธมโม (พินิจกิจ). “การวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่”. วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่. ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๔) : ๑๔๕ - ๑๕๘.
- พระปลัดระพิน พุทธิสาร, พิเชฐ ทั้งโต, และลำพอง กลมกุล, “การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและศาสนาในประเทศไทย : กรณีศึกษาหลวงพระบาง สปป.ลาว”. วารสารวิชาการ สถาบันพัฒนาพระวิทยากร. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มิถุนายน ๒๕๖๒) : ๑๐๖ - ๑๒๘.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อรรถกถาพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- สุภาภรณ์ ประสงค์ทัน. “ทุนทางสังคมกับแนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยชุมชนเชิงสร้างสรรค์ : กรณี ศึกษาชาวไทยพวน อ.ปากพลี จ.นครนายก”. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๖) : ๑ - ๑๑.
- ห้าวหาญ ทวีเส้ง. “การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ กรณีศึกษาศูนย์กลางเศรษฐกิจนันทนาการนครยะลา”. วิทยานิพนธ์หลักสูตรบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาการจัดการท่องเที่ยว. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๕๕.

A S Hornby. **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**. Seventh edition. London: Oxford University Press, 2005.

Jutarat Tonginjan. "A Critical Study of Buddhist Principles from the Buddha's Footprints", **Dissertation of Doctor of Philosophy in Buddhist Studies**. Graduate School: Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2018.

Markus Aksland. **the Sacred footprint: A cultural History of Adam's Peak**. Bangkok: Orchid Press, 2001.

Duxbury Nancy and team. "Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism, Sustainability". [2021]: 2, 13; [Online]. Available: <https://dx.doi.org/10.3390/su13010002> [6 May, 2023].

"ความเชื่อ ตำนานเรื่องรอยพระพุทธรบาททั้ง ๕ แห่ง ตามพระไตรปิฎกและความเชื่อต่าง ๆ". [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.faiththaistory.com> [๑๕ ตุลาคม ๒๕๖๖].

"จำนวนรอยพระพุทธรบาทในประเทศและต่างประเทศ". [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://tamroi-phrabuddhabat.com/xmb/viewthread.php?tid=96> [๘ ตุลาคม ๒๕๖๖].